

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ГУБЕРНІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Статтю присвячено розгляду питань, що стосуються змін у сільському господарстві губерній Правобережної України другої половини ХІХ ст. Особливу увагу звернено на ефективність організації ведення господарства. Здійснено порівняння використання земельних угідь. Охарактеризовано вплив різних факторів на ефективність господарювання.

Ключові слова: Правобережна Україна, сільське господарство, маєток, землеволодіння, організація виробництва.

Ядром аграрного сектору економіки губерній Правобережної України було сільське господарство. Головною особливістю, що визначала специфіку аграрного сектору, було переплетення в сільському господарстві економічного і природного процесів виробництва. Головним засобом виробництва в сільському господарстві виступає земля. Ефективність її використання залежить від організації виробництва, яке має враховувати сезонність виробництва продукції, що передбачає виконання значного обсягу робіт у стислий період. *Об'єктом* дослідження є аграрний сектор економіки губерній Правобережної України, *предметом* – організація сільськогосподарського виробництва.

Період першого пореформеного двадцятиліття характерний організацією на Правобережній Україні того типу поміщицьких маєтків, який був переважаючим тут протягом всього досліджуваного періоду і уособлював собою так званий «пруський тип» розвитку капіталізму в сільському господарстві. Панівна до 1861 р. панщинна система поміщицького господарства (основними рисами і необхідними умовами існування котрої були натуральне господарство, яке визначало замкнутість поміщицької вотчини; прикріплення селян до землі, їх особиста залежність від володільця; рутинний рівень техніки та агротехнічних прийомів) в аграрному секторі була значною мірою підірвана реформою 19 лютого 1861 р. Проте перехід до капіталістичної системи господарювання не міг відбутися відразу в силу ряду об'єктивних та суб'єктивних обставин. По-перше, в аграрному секторі ще не склалися необхідні для цього умови: не було підготовлених кадрів найманих працівників (хоча використання найманої праці було досить поширеним до 1861 р.) [1]; необхідною була заміна в поміщицьких господарствах селянського реманенту власне поміщицьким; необхідним, нарешті, був психологічний злам у свідомості поміщиків і селян для перетворення відтворювального землеробства у землеробство торгівельно-промислове [2, с.207]. По-друге, далися взнаки умови проведення самої реформи. Здійснення реформи залишило для поміщиків широкі можливості вибору спо-

собу господарювання шляхом перебудови власних господарств. Але значна їх частина, переважно дрібні і середні господарства, не змогли відмовитися від старих, звичних форм ведення господарства. В результаті цього панщинна система не була знищена. Селянське господарство не було повністю відокремленим від поміщицького, оскільки в руках останніх залишалися ліси, луки, водойми, пасовища тощо. Без цих угідь або сервітутного права на них селянське господарство не мало змоги ефективно розвиватися, а поміщики могли, таким чином, трансформувати стару систему господарювання у формі відробітків.

У результаті склався перехідний тип господарства, який поєднав у собі риси як панщинної, так і капіталістичної систем. При всьому розмаїтті форм економічна організація поміщицьких маєтків зводилася до двох основних систем – відробіткової і капіталістичної. Перша характеризувалася обробітком поміщицької землі селянським реманентом, що було – незалежно від форми оплати праці (грішми, натурою) – прямим поверненням до панщини. Друга система полягала у наймі робітників, котрі обробляли землю реманентом поміщика. Обидві ці системи перепліталися у найрізноманітніший спосіб, переходячи іноді одна в одну. Так, відробітки за землю (відробіткова і натуральна оренди) переходили в капіталістичну систему забезпечення маєтку сільськогосподарськими робітниками шляхом наділення їх ділянками землі. Відробітки селян без використання власного реманенту також являли прямий перехід до капіталізму.

Досліджуючи торгівлю хлібом у губерніях Правобережної України наприкінці 1860-х рр., відомий статистик Ю. Янсон зафіксував наявність в регіоні трьох категорій поміщицьких господарств. До першої він відносив цілком капіталізовані господарства, які до реформи використовували найману працю і займалися промисловим підприємництвом. Другу склали господарства, які використовували працю кріпаків і мали обігові кошти, але з різних причин не інвестували у сільське господарство. Господарства, які не використовували обігових коштів і повністю залежали від праці кріпосних селян, Ю. Янсон відніс до третьої категорії [3, с.258]. Така градація поміщицьких господарств була актуальною для губерній Правобережної України аж до часу націоналізації земельної власності.

Найважливішим показником діяльності господарства в аграрній сфері є його прибутковість, яка залежить від багатьох факторів, серед яких є його розміри. У досліджуваний період вирізнялися ефективним господарюванням великі за розмірами господарства латифундіального типу, площа яких перевищувала 500 дес. Дрібні поміщицькі господарства площею 50-100 дес. не являли собою господарств комерційного типу, для яких зв'язок з ринком був визначальним. Середні за площею господарства демонстрували порівняно вищий рівень комерціалізації, проте в губерніях Правобережної України скласти конкуренцію латифундіям вони могли лише в поодиноких випадках. Одним з таких

був «Немерчанський» маєток дворянина К. Бущинського, площею трохи більше 500 дес., у Могилівському повіті Подільської губернії. Землеволодіння було придбано у занедбаному стані. К. Бущинському довелося витратити 12 років для налагодження господарства. Основою його стало введення дев'ятипілля і спеціалізація на селекційній роботі. Щорічно К. Бущинський реалізовував біля 200 тис. пудів насіння цукрового буряка, в тому числі в країни Європи, США та Австралію, обіговий капітал оцінювався у понад 3 млн. крб. [4, арк.43зв.; 5, с.518]. Зрозуміло, що це організоване на капіталістичних засадах, високотоварне господарство. Схоже за площею господарство Літинського повіту Подільської губернії, розташоване біля залізничної станції «Браїлів» та цукрового заводу, не використовувало цих переваг. В ньому залишалося трипілля, вирощувалися озима пшениця та овес. Землі були засмічені багаторічними бур'янами, ніколи не угноювалися. Сільськогосподарський реманент був представлений 8 плугами Сакка, розкидною сівалкою Еккерта, 20 легкими дерев'яними саморобними боронами з залізними зубцями та чотирикінною молотилою. Урожай збирався виключно вручну місцевими селянами «зполовини» або за 10 сніп. Чистий річний прибуток з маєтку коливався у межах 2500–3000 крб. [6, 7]. Це приклад слабо пов'язаного з ринком господарства. Отже, спосіб організації господарювання був визначальним для визначення прибутковості. Невідомий дослідник початку ХХ ст., порівнюючи дрібні і середні маєтки польських і російських поміщиків, зазначав, що «середні за розмірами маєтки у поляків кращі, бо володільці господарюють самі, за всім слідкують, вивчають сільськогосподарські новачі і заводять у себе різного роду покращення... Російські середні господарства часто ведуться рутинно, за трипільною системою малограмотними приказчиками» [4, арк.38].

Латифундії демонстрували більше прикладів якісної організації господарювання і, переважно, мали виражений підприємницький характер. Як правило, їхні розміри були основою економічної стійкості при зміні ринкової кон'юнктури, даючи можливість варіювати способи господарювання і пристосовуватись до нових обставин. Характерно, що чим більшим було землеволодіння, тим менша його частина виділялася під оранку. З одного боку була потенційна можливість отримання різними шляхами від оранки прибутків, а з іншого – існувала необхідність скорочення тих її площ, які потребували найінтенсивнішого прикладання праці і капіталу, могли призвести до нерентабельності виробництва. Чим більшою була площа землеволодіння, тим більшої кількості робочих рук вона потребувала. Залучити необхідну кількість працівників, особливо на період жнив, було дуже складно, оскільки селяни воліли спочатку зібрати власний урожай, а потім найматися на роботу. Крім того, потужний відходницький рух у Бессарабію та південні українські губернії відволікав десятки тисяч сільськогосподарських робітників. Тому утримання великих площ оранки, з економічної точки зору, не завжди себе виправдовувало.

У матеріалах стосовно виборів до земських установ по Київській, Волинській і Подільській губерніям дано наступну характеристику великих маєтків: «Стосовно інтенсивності і культурності російських і польських господарств, на загал можна сказати таке: найбільші російські господарства, як, наприклад, гр. Бобринських (Смілянське), Балашових (Мошногородищенське), гр. Шувалова (Тальнівське), Черткової (Кагарлицьке), деякі маєтки спадкоємців Терещенко поставлені цілком раціонально, ведуться правильно, з повним знанням справи, причому в оренду земля зовсім не здається. Особливо відрізняється ... Смілянський маєток, зразковий у всіх відношеннях. Великі польські маєтки, як, наприклад, гр. Браницької (Біла Церква) в переважній більшості випадків здаються в оренду» [4, арк.38].

В якості прикладу організації функціонування великого маєтку доцільно розглянути Шпиківський маєток М. Балашова, який знаходився у межах Брацлавського і Ямпільського повітів Подільської губернії, охоплюючи площу у 13336 дес. Наприкінці XIX ст. це господарство було цукрово-зерновим комбінатом, характер діяльності якого визначався наявним цукровим заводом. Шпиківський маєток М. Балашова мав мережу інформаторів у найбільших містах європейської частини Російської імперії та за кордоном, які систематично повідомляли про існуючі ціни, перспективи урожаю, запаси сировини на місцевих підприємствах з переробки сільськогосподарської продукції. Маєток користувався послугами страхового товариства «Двигун», на московських складах котрого зберігався цукор Шпиківського цукрового заводу, товариства залізниці Варшава-Петербург, Південно-Західної залізниці, компанії Австрійських залізниць, торговельних домів Одеси, Чернівців, Москви тощо [8, с.55-56].

Щорічно в економіях маєтку засівалося біля 900 дес. цукрового буряка, переробка якого приносила 60% валового прибутку. Іншою важливою культурою була озима пшениця. Для обробітку полів у господарстві було: парових молотилок Клейтона – 4 шт., сівалок – 17 шт., плугів – 99 шт., борон – 12 шт., возів – 46 шт. Всі знаряддя оцінювалися на суму у 59465 крб. Господарство утримувало 445 коней і 467 волів [8, с.103]. Більшість робіт у маєтку виконувалися річними, строковими і поденними працівниками. Річні виконували роботи, які вимагали однакової кількості робочих рук протягом цілого року і певної кваліфікації: конюхи, ковалі, машиністи тощо. Строкові і поденні робітники залучалися для сезонних польових робіт. Відробіткові види найму, за яких роботи виконувалися селянським реманентом, тут прослідковувалися вже не територіально, а на окремих видах робіт. Отже, у Шпиківському маєтку панувала капіталістична система господарювання і відповідні їй форми найму робочої сили.

Антиподом описаного вище маєтку був маєток «Плоті», площею 3859 дес., який у 1868 р. придбав князь П. Трубецької в Балтському повіті Подільської губернії за ціною, в середньому, по 42,7 крб. за десятину. У 1881 р. площа орної землі становив

ла 3190,5 дес., садивної – 43,5 дес., випасів – 68 дес. Залежність економії від місцевого населення посилювалася тим, що при великій території і значній віддаленості полів від садиби, доводилося частину площ віддавати селянам або за гроші, або за частину урожаю, а нестача робочої худоби і реманенту змушувала економію багато видів робіт виконувати за частину урожаю і селянським реманентом. Оскільки селяни найчастіше орендували землі під сівбу кукурудзи, то економія всю площу, яка не була зайнята власними посівами, віддавала селянам, не керуючись вимогами сівозміни, а виходячи виключно з потреб моменту.

З 1890 по 1898 рр. 2/3 полів маєтку було в оренді. Орендар, взявши по 9 крб. 2000 дес. кращої землі, здавав її у річну оренду семистам селянам головним чином – за відробітки на більшій частині орендованої землі, де велося безсистемне господарство. У 1897 р. економія сама могла обробити лише 22% площі, а селянська оренда за пів урожаю охопила 31% площі маєтку [9, с.17].

Структура доходів маєтку у 1886 р. була такою: 1) від рільництва – 21,4 тис. крб.; 2) від скотарства – 4,6 тис. крб.; 3) тютюнництво – 3 тис. крб.; 4) пасовиська – 434 крб.; 5) млини (1 вітровий і 1 водяний) – 815 крб.; 6) бджільництво – 65 крб.; 7) сад – 65 крб.; 8) чинш – 61 крб. Весь валовий дохід становив 30440 крб. [9, с.24].

У 1898 р. в оренді було 1320 дес., у 1899-1900 рр. – 1461 дес., 1901 р. – 2050 дес. (див. *табл. 1*) Будь-якої строго організованої сівозміни в маєтку «Плоті» ніколи не існувало. За відсутності бухгалтерії єдиним критерієм ефективності для цього типового екстенсивного зернового господарства була врожайність.

Таблиця 1 [9, с.21]

Ефективність використання земельних площ у маєтку «Плоті» (1877-1890 рр.)

Роки	Обробіток економії, у %	Оренда селянами за половину урожаю, у %	Посіви службовців і за відробітки, у %
1877	29,1	2,9	—
1880	26,6	10,5	—
1885	34,4	21,6	2,0
1890	41,0	15,6	4,1
1895	21,4	23,0	11,0
1900	17,8	20,6	1,7

Зрозуміти консерватизм мислення переважної більшості поміщиків дає можливість наступна цитата представника цього стану з Київської губернії: «Цей зайда-буряк стає надто всепоглинаючим, знищує ґрунти. Чому б на місцях не ставити вітряки і не годувати висівками худобу, якій не вистачає пасовищ через гонитву за новими культурами? Відтак, цілком очевидно, що за існуючої напруженості в земельному питанні перехід до інтенсивного господарювання може мати лише негативні наслідки» [10, с.78]. Поміщик з Волинської губернії В. Лясоцький зазначав, що «до кваліфікованих агрономів існувало упередження. Спадкоємці

великих статків готувалися до майбутніх обов'язків ледарюючи, байдикуючи і кочуючи з друзями з баду на бал, з полювання на полювання» [11, с.57]. На загал, лише поодинокі поміщики, які поєднували в собі ініціативність, знання та капітал, забезпечували поступальний інтенсивний розвиток сільського господарства.

Схожий на існуючий у мастку «Плоти» критерій ефективності був характерним для переважної більшості селянських господарств регіону. Для отримання коштів, необхідних для сплати викупних платежів і численних податків, для оренди землі і придбання необхідних знарядь праці та інших промислових товарів, селяни уже не могли обходитись без ринку, вони змушені були торгувати власне господарство. Все це, природно, не могло не вплинути на становище і подальший розвиток селянського господарювання. В Київській губернії на 1 дес. припадало податків і викупних платежів на 4,78 крб., у Подільській губернії – на 3,87 крб., у Волинській – на 4,27 крб. У деяких місцевостях видатки перевищували прибутковість землі [12, с.14].

Уже в перші пореформені роки спостерігається застосування більш удосконалених знарядь праці, вирощування цукрового буряка, тютюну, соняшнику, картоплі та інших технічних культур, розвиток садівництва, бджільництва тощо. Так, наприклад, на початок 70-х рр. XIX ст. в селянських господарствах Правобережної України збиралось вже близько 2,8 млн. четвертей картоплі, частина якої продавалася для промислової переробки. З 7,2 млн. берківців цукрових буряків, що збиралися на початку 1870-х рр. у Київській, Подільській і Волинській губерніях, 3,2 млн. берківців, або 45% загальної кількості, вирощувалося у селянських господарствах [13, с.53-54].

Чим краще селянське господарство було забезпечене орною землею, тим більше воно сіяло на своїх полях таких товарних культур як овес і пшениця, і тим менше таких споживчих хлібів як жито, ячмінь і гречка. У Волинській губернії у господарствах з площею оранки до 4 дес. це співвідношення становило 22,7%-34% і 66%-77,7%, від 4 до 15 дес. – для внутрішнього споживання відводилося 37,8%-62,7% площі оранки, у господарствах, із площею оранки понад 15 дес. для споживання використовували 53,8-59,2% оранки, а для продукування ринкових хлібів – 40,8%-46,2% [14, с.19].

З метою отримання більшої віддачі від землі селяни освоювали вирощування нових сільськогосподарських культур. Так, у Волинській губернії практикувалося перейняте від чеських колоністів вирощування хмелю місцевими селянами. Вартість закладання 1 моргу хмільника становила 545,25 крб., в рік на утримання моргу витрачалось 132,7 крб. Середній вихід сухого хмелю з моргу – 1000 фунтів (27,69 пуда) по 13 крб. за пуд. В середньому чистий прибуток з моргу складав понад 100 крб. [15, с.518].

Співвідношення орних земель до всіх угідь відрізнялося у різних груп власників, про що інформують дані *таблиці 2*.

Таблиця 2 [16, с.85]

Розподіл орної землі на 100 дес. угідь між різними групами власників у 1877 р.

Губернія	Відсоток орної землі на 100 дес. угідь		
	Селянські господарства, %	Поміщицькі господарства, %	Державні землі, %
Волинська	62,2	33,9	2,2
Київська	71,5	54,7	26,6
Подільська	79,9	67,8	26,6

Як видно, з кожних 100 дес. земельних угідь, селянські господарства мали більше оранки, ніж поміщики. Зрозуміло, що селянському господарству не вистачало надільної землі для ведення ефективного господарства. Селяни отримали на викуп угіддя, де частину наділу становили садиба, сіножать, часом ліс і непридатні землі.

Не всі селянські господарства, що мали наділи навіть понад 5 дес., могли вести більш-менш рентабельне господарство. За підрахунками економістів господарства, що володіли 1-3 дес., як правило, були збитковими, а господарства з наділами 3-6 дес. мали незначний чистий прибуток. Виробництво товарної продукції забезпечували господарства, що володіли 10 і більше дес. землі [17, с.203].

На заваді ефективного господарювання селян стояло і те, що земля, яка була надана їм у користування після реформи (надільна земля), перетворювалася у немобільну, себто її не можна було продавати, заставляти або дарувати. Фактично надільна селянська земля не мала товарного характеру.

Вагомою проблемою, яка перейшла з періоду феодалізму і перешкождала ефективному використанню земельної власності в епоху утвердження капіталістичних відносин, були нерозмежованість земель та наявність сервітутного права.

Українські села часто налічували більше тисячі дворів, через що найбільш віддалені поля знаходилися від садіб на відстані 15-20 км. Останнє створювало так звану проблему далекоземелля, що надто ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт [18, с.11]. За оцінкою Головного управління землевлаштування і землеробства, для того, щоб дістатися ділянки, яка була на відстані у 6,5 км. від селянської хати, витрачалося стільки ж часу, скільки на її обробіток. В деяких районах це приводило до того, що селяни відвідували найвіддаленіші ділянки лише двічі на рік – під час сівби і під час збирання урожаю [19, с.48-49]. Нерозмежованість також була причиною існування черезсмузжя. Так, маєток М. Іванової у с. Волоське Кременецького повіту Волинської губернії був у черезсмузжжі з 13 ділянками селян [20, арк.1], а в с. Довгаївка цього ж повіту 539,5 дес селянських земель (64 власника) знаходилися у черезсмузжжі з 372 дес. поміщицької, яка тягнулася довгими і вузькими клинами через селянські землі [21, арк.1-7]. Черезсмузжжя було для одних поміщиків вигідним для ведення відробіткового господарства, а для інших – створювало незручності під час організації капіталістич-

них економіях. Волинський поміщик А. Дейнека жалівся: «Я не можу влаштувати правильно ні польового, ні лісового господарства, бо всі мої 9 тис. дес. помережені дрібними шматками селянських володінь (у 1860-х 688 ділянок, у 1900-ті – вдвічі більше); селяни також не можуть з свого боку користуватися ділянками надільної землі, – не можуть ні прогнати туди для випасу свою худобу, ні удобрити землю, ні навіть добратися до своїх ділянок для їхньої обробки без втрати часу і праці, бо вони знаходяться...на площі 100 кв. верст і ділянки деяких селян у 12 верстах від села по прямій лінії» [22, с.125]. Недоліки черезсмужжя були матеріальними, а тому – показовими. Затрати праці на обробток будь-якої площі землі тим більші, чим менша величина ділянки. Більша частина додаткової праці витрачалася на те, щоб добратися додому. Вузькість смуг давала можливість орати лише вздовж. Підприємливі селяни брали в оренду багато найвіддаленіших смуг і об'єднували їх, а потім, виступаючи вже як суборендарі, здавали в оренду великими ділянками [23, р.337]. Через черезсмужжя втрачалася багато землі, яка відводилася під межі. Також воно серйозно гальмувало механізацію і застосування сортового і покращеного насіння.

Негативно позначалося на інтенсифікації сільського господарства наявність і законодавча закріпленість сервітутного права. Мировий посередник Літинського повіту так висловлювався з цього приводу: «Кожен із селян отримав наділ в чотирьох шматках і на них веде спільне господарство трипільною системою. Якби окремих селянин захотів би покращити власне господарство: зайнятися травосіянням для корму коней і худоби, залишити менше землі під пар тощо, то інші селяни виявили б спротив, бо це порушило б їхній спільний спосіб господарювання» [24, с.795]. Тобто, незважаючи на панування подвірного землеволодіння, користування землею було обмеженим. Ю. Янсон з цього приводу зазначив, що незалежність селянина у Правобережній Україні «...швидше особиста, ніж матеріальна. Вибір системи господарювання, його спрямування – все це поки залишилося в залежності від форм розселення, черезсмужжя... від традицій, звичаїв, рутини» [3, с.273].

Владні структури пасивно реагували на такі «незручності», воліючи не втручатися і передати все на «полюбовне» вирішення проблем. В Київській губернії з 104 клопотань про ліквідацію черезсмужжя було задоволено всього 7. Черезсмужжя продовжувало існувати як в поміщицькому, так і в селянському землеволодінні, гальмуючи і часто зовсім виключаючи можливість організації капіталістичного землеробства [22, с.126]. Сервітутне право зникло разом із націоналізацією земель.

Отже, реформа 1861 р. підірвала натуральне господарство, замкненість дворянських маєтків та сприяла їхньому залученню до ринкових відносин. Втрата ними дармової кріпацької праці потребувала від власників землеволодінь не тільки використання найма-

них робітників, а й інтенсифікації виробництва, вкладення в його розвиток певної кількості коштів. Поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні мало латифундійний характер. Висока концентрація землі, з одного боку, давала великим господарствам більше можливості для перебудови на капіталістичний лад (повне використання реманенту, розширена кредитна система, впровадження інтенсивних систем господарювання). З іншого, – обробіток власним коштом був утрудненим. Але великі поміщицькі економії були, як правило, високорозвиненими господарствами.

Ефективному використанню земельних ресурсів перешкоджали черезсмуужа і наявність сервітутного права, особливо на спільний випас худоби на стерні. Це було причиною поганого обробітку землі і риболо неможливим зміну сівозміни.

Список використаних джерел та літератури:

1. Барабой А.З. Наёмный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине XIX в. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Рига: изд-во АН Латв. ССР, 1963. С. 321-330.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV-XVIII ст. У 3-х томах. Т. 2. Москва: Прогресс, 1986. 648 с.
3. Янсон Ю.Э. Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в юго-западных губерниях // *Труды императорского вольного экономического общества*. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1868. С. 257-276.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. 61 аркуш.
5. Вся Россия: русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Т. 2. Б/м: издание А.С. Суворина, 1897. 1534 с.
6. Земледельческая газета. 1891. № 43.
7. Земледельческая газета. 1891. № 44.
8. Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период. 1861-1900 гг.: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02. Днепропетровск, 1978. 181 с.
9. Вельбель Б.М. Главнейшие выводы Плотнянского опытного поля в связи с характеристикой района. Каменец-Подольский: тип. Подольского губ. правления, 1914. 179 с.
10. Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок ХХ ст.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Черкаси, 2006. 199 с.
11. Klemantowicz D., Ziomek W. Polacy w uprzemysłowieniu Wołynia w latach 1864-1914 // *Ucrainica Polonica*. Київ-Житомир: Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету, 2004. Т. 1. С. 51-66.
12. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: в 2-х томах. Т. 2. К.: Держвидав України, 1927. 271 с.
13. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). Київ: Наукова думка, 1970. 304 с.
14. Матеріали подворной переписи Вольнской губернии 1910 года. Отдел первый. Житомир: Работник, 1914. 136 с.
15. Rossman L. Chmiel // *Encyklopedia rolnictwa i wiadomosci zwianzek z niem majacych*. Warszawa, 1873. Т. I. «А-С». S. 508-518.

16. Горенко А.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Донецьк, 1997. 171 с.
17. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. 436 с.
18. Ресент О.П. Століпінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки // *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. Вип. 10. С. 6-16.
19. Уильямс С. Либеральные реформы при нелиберальном режиме: Создание частной собственности в России в 1906–1915 гг. Москва: ИРИСЭН, 2009. 332 с.
20. Держархів Тернопільської області. Ф. 357. Оп. 1. Спр. 6. 1 арк.
21. Держархів Тернопільської області. Ф. 357. Оп. 1. Спр. 21. 14 арк.
22. Анфимов А.М. К вопросу о характере аграрного строя Европейской России в начале XX века // *Исторические записки*. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. Т. 65. С. 119-162.
23. David Kerans. Mind and labor in the farm in Black-Earth Russia. 1861-1914. Budapest: Central European University Press, 2001. 491 p.
24. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI: Подольская губерния. Санкт-Петербург, 1903. 1112 с.

A. A. Kryskov

***Ефективність використання земельних ресурсів
в аграрному секторі губерній Правобережної України
другої половини XIX в.***

Стаття посвячена розгляду питань, які стосуються змін у сільському господарстві губерній Правобережної України другої половини XIX в. Особливу увагу приділено ефективності організації ведення господарства. Зроблено порівняння використання земельних угідь. Охарактеризовано вплив різних факторів на ефективність господарювання.

Ключевые слова: Правобережная Украина, сельское хозяйство, имение, землевладение, организация производства.

A. Kryskov

***Efficiency of land resources use in the agrarian sector
of the provinces of the Right Bank of Ukraine
in the second half of the XIX century***

The article deals with the problems concerning provinces agriculture changes in Right-Bank Ukraine during the second half of XIX century. Particular attention is paid to the effectiveness of agriculture management. Comparison of agriculturally used is carried out. The influence of various factors on the agriculture effectiveness is defined.

Key words: Right-Bank Ukraine, agriculture, estate, land tenure, organization of production.

Отримано: 05.07.2018